

Na ovom mjestu vratiti ćemo se na mogući početak ovoga prikaza. Odabirući navedeni naslov knjige autorica nam asocijativno ukazuje na svoj stav o suštini moći, djelovanja i dometa politike Narodne radikalne stranke u prvih deset godina života Kraljevine, kao i o viteškim namjerama stranke, gdje se neuspjesi pripisuju lošoj sreći i nerazumjevanju, nedovoljnoj zrelosti ili nespremnosti na saradnju drugih sudionika političkog života. Mada je uvijek interesantno i dobrodošlo viđenje koje se unekoliko kosi sa uvriježenim i koje daje novu sliku fenomena koji se razmatra, ovdje je, čini nam se ono proisteklo u nedostatku istorijske kontekstualizacije i ocrtavanja realnosti koja je definisala radikalsku vlast u tom vremenu, a očitovala se u djelovanju stranke. Posmatrana na izvjestan način izolovano sa svim svojim idealima i uspjesima, odnosno neuspjesima doživljena je u ovoj studiji kao žrtva nezrelih društvenih i civilizacijskih okolnosti. Emotivni uklon koji autorica ima je možda mogao biti izbjegnuto i čini nam se da bi time i cjelokupna postavka studije bila mnogo uvjerljivija.

U svakom slučaju, sve preporuke idu uz ovu monografiju bez koje bi svako buduće istraživanje i promišljanje međuratnog perioda bilo uskraćeno. ■

Sonja Dujmović

Goran Miloradović, *Karantin za ideje: logori za izolaciju "sumnjivih elemenata" u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919-1922*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2004, 377.

Istraživanje istorije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca još uvijek je puno nepoznanica, što dokazuje i pojava ove knjige. Goran Miloradović, saradnik Instituta za savremenu istoriju u Beogradu, bavi se proučavanjem društvene istorije srednje i istočne Evrope, a u njenom okviru istorijom ideja i psihoistorijom. Od mnoštva razbacanih podataka o postojanju logora, internaciji i karantinu nastala je monografija o logorima za izolaciju "sumnjivih elemenata" u Kraljevini SHS od 1919. do 1922. godine.

Prvi logori u Kraljevini SHS formirani su u prvoj polovini 1919. godine za građane sa teritorije bivše Habzburške monarhije i strance, radi zaštite od političkih aktivnosti koje su ugrožavale interese nove države. Nakon toga su, uglavnom radi prevencije od boljševizma osnovani, a dijelom se razvili iz prethodnih, logori za po-

vratnike iz zarobljeničkih logora u Italiji i Rusiji, koji su trajali od sredine 1919. do 1922. godine.

I kako to u istoriji biva, okončanjem burnih događanja Prvog svjetskog rata, Ruske revolucije, konferencije mira u Parizu, ušlo se u neke mirnije tokove. Jedan od njih donio je pojavu masovne izolacije, kojom je okončan proces povratka bivših austrougarskih vojnika, ratnih zarobljenika u Rusiji i Italiji svojim kućama u novostvorenoj Kraljevini SHS. Formirana je mreža logora za prihvatanje, privremenu izolaciju i obavještajno-policijsku obradu povratnika zbog sumnje da politička ubjedenja i tadašnja aktivnost nekih od njih predstavljaju ili mogu biti prijetnja novoj državi.

Termini koje autor koristi podijeljeni su u dvije osnovne grupe. U prvoj su oni koji su vezani za ideje koje su prouzrokovale primjenu vanrednih mjera, a u drugoj, oni koji su vezani za tehnologiju sprovođenja tih mjera. Izrazi za nepoželjne ideje su:

- oni koji pripadaju desnoj strani političkog spektra (habsburški lojalizam i nacionalizam). Riječ je o relativno malobrojnoj skupini građana, uglavnom civila, pripadnika nacionalnih manjina u Kraljevini SHS (Mađari, Rumuni, Austrijanci), te pripadnicima tzv. državotvornih naroda Hrvata i Slovenaca, koji su kao nelojalni ili sumnjivog držanja privremeno izolovani prilikom povratka iz zarobljeničtva ili zbog političkog djelovanja u novonastaloj državi,

- oni koji pripadaju lijevoj strani političkog spektra (boljševizam, komunizam, socijalizam, anarhizam). Ovaj korpus ljevičarskih ideja je u ratnoj i poslijeratnoj Evropi našao plodno tlo i bio glavni razlog za primjenu mjera masovne izolacije.

Unutar mnoštva povratnika iz Rusije i Italije nalazili su se oni koji su prihvatili i širili ideje koje su smatrane za destruktivne po državu. Ovi ljudi prošli su strahote rovova, poniženje zarobljavanja, (mnogi su sistematski indoktrinirani, psihički i fizički zlostavljani). Uz to vraćali su se u sredinu koja se bitno promijenila, a i oni sami bili promijenjeni, pa su kao takvi bili pogodno tlo za indoktrinaciju i manipulaciju.

Autor se opredijelio za sintagmu logori za izolaciju i krenuo od četiri početne ideje:

1. da je postojala razgranata i relativno izdiferencirana mreža logora i drugih objekata za izolaciju unutar Kraljevine SHS, koju je podržavala mreža njenih vojnih i diplomatskih predstavništava i punktova u inostranstvu, određene državne institucije, kao i neke inostrane institucije i međunarodne organizacije,

2. da su ove mjere bile samo jedan od aspekata šire politike, koja obuhvata i druge vidove (ekonomske, političke, vojne),

3. da pozadinu masovne izolacije u Kraljevini SHS tokom prvih godina njenog postojanja predstavlja prvi pokušaj podizanja boljševičke revolucije u Jugoslaviji i nametanja drugačijeg poretka stvari,

4. da ova tema obuhvata najširi krug pitanja, koja su se nametnula na osnovu teritorijalnog rasporeda logora i drugih lokacija za izolaciju "antidržavnih elemenata". Većina logora nalazila se na teritoriji bivše Dvojne monarhije, osim nekoliko manjih na sjeveru teritorije bivše Kraljevine Srbije. To se podudara sa nadležnošću I, II i IV armijske oblasti, koje su pokrivale uglavnom nove teritorije, a sjedišta su im bila u Novom Sadu, Sarajevu i Zagrebu. Predratnu teritoriju Kraljevine Srbije pokrivala je III armijska oblast i sa njene teritorije nije vršeno interniranje građana. Najveći broj izolovanih bio je rodom sa nekadašnje teritorije države Habzburga, ostali su bili stranci.

Autor konstatuje da postoji kontinuitet i cikličnost primjene mjera masovne izolacije na tom istom prostoru prije, tokom i poslije trajanja Jugoslavije, što ukazuje na postojanje veze između tipa društva i države i sklonosti ili podložnosti određenim procesima i pojavama.

Formalno gledano, ova tema se bavi nekim aspektima *vojne istorije* (sudbinom ratnih zarobljenika), *političke istorije* (prelamanje tadašnjih odnosa nekoliko država - Kraljevina SHS, Rusija, Italija, Njemačka, vodeće članice Antante, tranzitne zemlje kroz koje je sprovedena repatrijacija, susjedne zemlje i neke međunarodne organizacije - Društvo naroda, Međunarodni Crveni krst itd.), te *istorijom ideja* (bez kojih do pojave logora ne bi moglo doći).

Okosnicu analize čine odnosi između dva suprotstavljena idejna korpusa čiji su se predstavnici i zaštitnici nalazili u dva državna središta. Beograd je štitio korpus ideja državnog integriteta, suvereniteta, liberalizma, demokratije, monarhije, nacionalizma, religioznosti, a Moskva je pokušavala proširiti boljševički sistem vrijednosti i odgovarajući koncept države (planska privreda, egalitarizam, jednopartijski sistem, diktaturu, republikanizam, internacionalizam, ateizam).

To je i sukob dvaju elita - stare, koja čini vrh društvene piramide i koja daje upravljačku strukturu države, i nove - koja nastaje u okviru istog tog društva i pretenduje da uz pomoć spolja preuzme vlast. Obe ove elite nastale su unutar tankog građanskog sloja, a između njih se nalazi masa stanovništva oko koje, kroz koju i pomoću koje se vodi njihova borba. Ovo je i istorija jedne velike migracije, odnosno završne etape masovne seobe koja je uslijedila nakon Prvog svjetskog rata, čime je učinjen iskorak u polje društvene istorije.

Kako je period od 1919. do 1922. godine kratak, a materija specifična, klasični historiografski pristup uz hronološko izlaganje događaja korišten je u vrlo ograničenoj mjeri. Sociološkim pristupom tumače se procesi povratka ratnih zarobljenika i pojava masovne izolacije u njenoj kompleksnosti i slojevitosti. Iza prividno vojno-političke teme, vidljiva je pojava zavisna od dugoročnih društvenih procesa, koja je djelimično produkt kulturne i intelektualne istorije prostora na kome se ispoljila.

Logorske mreže ponekad su nastajale sukcesivno, a ponekad sinhrono, trajale i preklapale se vremenski i prostorno. Logori u Kraljevini SHS nastajali su jedan za drugim, u relativno kratkim intervalima. Jedno vrijeme trajali su paralelno, a onda, jedan za drugim nestali, ali u vrlo kratkom roku. U logore su zatvarani oni koji su bili zatečeni na teritoriji zaposjednutoj od srpske vojske (prošli su uglavnom samo kroz logore za internaciju, a to su bili ljudi osumnjičeni ili identifikovani kao boljševici, habzburški lojalisti, separatistički nastrojeni nacionalisti i razni prestupnici) i oni koji su se vraćali iz zarobljeništva u Rusiji i Italiji (prošli su uglavnom kroz prijemne logore u kojima je vršena istraga o njihovim političkim ubjeđenjima i djelatnosti za vrijeme bavljenja u inostranstvu, a najopasniji ili najsumnjiviji pojedinci iz nje ponekad su slati u logore za internaciju radi produženja kontrole).

U obe ove grupe su se među osumnjičenima ili identifikovanim protivnicima nove države nalazili pripadnici nacionalnih manjina, zatim pripadnici južnoslovenskih naroda sa bivše habzburške teritorije koje su se našle u sastavu nove države. Sa područja nekadašnjih kraljevina Srbije i Crne Gore niko nije prošao kroz logore za internaciju ili kroz prijemne logore. Do novembra 1919. prijemnim logorima upravljala je vojska, nakon čega ih je preuzela policija, dok je vojska zadržala pomoćnu ulogu. U nadležnosti vojnih organa bilo je staranje o prevozu, odjeći, obući, hrani, disciplini, ljekarskoj njegi, dezinfekciji, dok su civilni organi obavljali istragu i vodili evidenciju. U logorima za izolaciju najduža internacija trajala je sedam mjeseci, a u prijemnim najkraći boravak bio je osam, a najduži mjesec dana. Nema podataka da je u njima iko ubijen. Kroz prijemne logore prošlo je 82.000 ljudi, od čega 57.000 povratnika iz Rusije i 25.000 iz Italije.

Interesantno je napomenuti da su se od osam logora formiranih krajem 1939. i u 1940. godini za vanparlamentarne političke protivnike, četiri nalazila u Bosni i Hercegovini (Bileća, Višegrad, Kruščica kod Travnika, Baratovo kod Srebrenice) i da o njima još uvijek nemamo cjelovitu studiju. U knjizi nedostaje istraživanje građe koja se nalazi u Arhivu BiH, pa se o ovim logorima iznose već poznate stvari iz literature.

O logorima u Drugom svjetskom ratu autor govori uglavnom na osnovu podataka Vojne enciklopedije i literature u čiji su odabir morale ući knjige novijeg datuma (npr. iz edicije *Stradanja i otpori*, rađene u sklopu projekta JUGOSLOVENI U FAŠISTIČKIM ZATVORIMA, ZAROBLJENIČKIM I KONCENTRACIONIM LOGORIMA I POKRETIMA OTPORA DRUGIH ZEMALJA U DRUGOM SVETSKOM RATU: Dr Tomislav Pajić, *Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika 1941-1944*, Beograd, 1989; Sima Begović, *Logor Banjica 1941-1944, 1-2*, Beograd, 1989; Vladislav Rotbart, *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima 1941-1945*, Novi Sad, 1988, - logor u Bačkoj Topoli). Zapisnici Zemaljske komisije za ratne zločine okupatora njihovih domaćih pomagača nezaobilazan su izvor.

U dijelu teksta o mjestima za izolaciju nakon Drugog svjetskog rata neodovoljno je korištena memoarska građa, a ona partijskog i državnog porijekla, i pored toga što je uništavana, ipak je dostupna (Denis Bećirović, *Informbiro i Sjeveroistočna Bosna, Odjeci i posljedice sukoba KPJ-Informbiro (1948-1953)*, Tuzla, 2005). Ono što je autor propustio da zaključi jeste činjenica da su mjesta za izolaciju (logori) iz ovog perioda iskorištena za obračun sa svim protivnicima bilo koje vrste, čak i za privatne obračune.

Autor se ukratko osvrće i na logore nastale nakon izbijanja sukoba “tri zaraćene strane“ u Bosni i Hercegovini 1991-1995. godine. Ovde se ne radi o tri zaraćene strane, već o agresiji i dvije zaraćene strane: agresorima i braniocima. Tvrdnja autora da su sve “tri međusobno zaraćene strane“ imale i ratne zarobljenike i internirane civile dviju protivničkih strana, te da je teško povjerovati da se u svim slučajevima radilo o logorima i da je to sve bilo daleko od onog što su “fabrike smrti“ zaista bile, u suštini je značajno pojednostavljivanje stvari i alimentiranje onih koji su stvarno imali logore (one logore koje autor kategorizira kao istrebljivačke). Prema autoru, stereotip o masovnoj izolaciji kao postupku sa isključivom svrhom istrebljenja određene populacije, koji je vezan za izraz koncentracioni logor, na tlu Jugoslavije pretvoren je u svojevršno sredstvo za vođenje rata. U ovom ratu zatočenici logora bili su nesrbi, a cilj je bilo ubijanje i etničko čišćenje (dakle dvije kategorije koje jasno određuju ono što je autor nazvao istrebljivačkim logorima). Autor nije ponudio odgovor **šta je proizvela masovna izolacija**, koji je broj zatočenih i ubijenih, koje su posljedice.

Da su korištene enciklopedijske odrednice za izraze: internirci, deportirci, ratni zarobljenici, raseljeni, upućeni na prisilni rad, došlo bi se do zaključka da je u ovom slučaju riječ o etničkom čišćenju, slanju u logore, ubijanju, što je bilo povezano sa svim vrstama uništavanja nesrpskog stanovništva, tj. genocidom. Same lokacije srpskih logora potvrda su te tvrdnje. Zatvori i pritvori Armije R BiH bili su u objektima koji su i prije rata bili namijenjeni za te svrhe, osim u mjestima gdje takvih objekata nije bilo, pa su korišteni objekti koji su mogli odgovoriti svrsi (zatvora i pritvora). U odnosu na razloge i ciljeve formiranja, logori koje su formirali Srbi i Hrvati bili su definitivno istrebljivački: sve što nije moglo pobjeći je ubijeno ili završavalo u logoru, ili je naknadno ubijeno, ili je završavalo na razmjenama da bi se za civile-žene, djecu, starce, dobivali vojni ili politički kapitalci, te da bi se od rodbine izvlačila materijalna dobit, često u stotinama hiljada maraka. Kako je to bilo moguće? Autor u knjizi kaže da je iskustvo iz svake prethodne faze pri formiranju logora primjenjivano u narednim fazama, te su u tom smislu naredni logori bili “savršeniji“ sve do “fabrika smrti“. Obzirom da su Srbi raspolagali sa svim konceptima i analizama (vjerovatno i planovima) logora, sve su to dobro proučili, sublimirali sva iskustva i primijenili ih u agresiji na R BiH. Naravno, logori su bili jedna od metoda pri realizaciji agresije, a ne nikako posljedica. Stoga su prave logore sa svim elementi-

ma koji ih definišu u ovom ratu imali samo Srbi (kao i Hrvati 1993. i 1994). Najbolji primjer logora urađenog po uzoru na njemačke koncentracione logore iz Drugog svjetskog rata bilo je Sarajevo. Kako su sa osmatračnica na obodima, kontrolisane sve aktivnosti u logoru, tako su i po okolnim brdima četnici imali snajpere, mitralješka i artiljerijska gnijezda sa kojih su kontrolisali kompletan život u Sarajevu, i kao što su Nijemci sa osmatračnica u logoru ubijali koga i kada su htjeli, i ovi su sijali smrt po gradu. Sarajevo je imalo sve odlike logora. Logori u Krajini, istočnoj Bosni, Hercegovini, klasični su koncentracioni logori i zatočeni u njima nisu pored silnih mučenja i ubijanja imali vremena za razmišljanje o stereotipima, niti su se stereotipima mogli braniti. Za to im je bilo potrebno oružje koje nisu imali.

U ovim logorima mahom su se nalazili **civili**, žene, djeca. Svi srpski i hrvatski logori u ovom ratu bili su istrebljivački. Tipologija logora data u ovoj knjizi suviše je pojednostavljena. Ne može logor definisati broj zatočeničkih mjesta niti broj osoba, već **razlozi** zbog kojih su ti ljudi zatvoreni (izolirani), njihova polna, starosna struktura, uslovi života i sve što se pod tim podrazumijeva, i tretman zarobljenih. Samo legalna vlada i njena armija nije imala logore u ovom ratu. Jer da nije tako autor ove knjige bi to mogao potkrijepiti podacima: koliko je Srba nasilno raseljeno, koliko ih je dobrovoljno (sami) otišlo. Kroz cijelu knjigu provlači se nit da su režimi i države ovim mjerama štitili sebe, prema tome i BiH je imala legalno pravo da se štiti. Ona to nije mogla zbog agresije izvana, kolaboracije iznutra, embarga koji se odnosio samo na legalnu vladu BiH, kao i zbog opredjeljenja da se poštuju odredbe međunarodnog prava. ■

Senija Milišić

Adnan Jahić, *Hikjmet – riječ tradicionalne uleme u Bosni i Hercegovini*,
BZK Preporod – Općinsko društvo Tuzla, 2004, 206.

Kako duhovni i kulturni život Bošnjaka između dva svjetska rata nije bio predmet osobitog interesovanja u dosadašnjoj bosanskohercegovačkoj historiografiji, rad Adnana Jahića predstavlja određenu novinu i svježinu u tom pogledu. On je analizirajući tuzlanski list *Hikjmet* pokušao pratiti vrlo složene intelektualne tokove među Bošnjacima u jednom izuzetno turbulentnom vremenu. Ovaj list je izlazio od 7. IV 1929. do 14. XI 1936. godine. Ukupno su izašla 72 broja na ukupno 2326